

CENTENARIO DO ASOCIACIONISMO MARIÑEIRO EUMES

Xavier Brisset Martín

Durante o pasado mes de decembro 2008 mostrouse na Casa da Cultura a exposición “ONDAS DE IRMANDADE”¹, celebrando o centenario da constitución de “La Hermandad Marítima”, primeira das asociación mariñeira de Pontedeume². Nos seguintes catorce anos creáronse outras catro, incluíndo o “Pósito de Pescadores”, que será o único que sobreviva á guerra civil. Tal diversidade asociativa da idea do vigor que, hai cen anos, tiña o sector pesqueiro no Baixo Eume.

Estas asociacións, nos seus datos fundamentais, foron presentadas por Esperanza Piñeiro de San Miguel e Andrés Gómez Blanco no nº 11 desta revista “Cátedra”³, ademais, toda a documentación que se conserva sobre elas no Arquivo do Reino de Galicia, foi duplicada, encadernada e depositada na Biblioteca Pública Municipal de Pontedeume e na Confraría “Virgen del Carmen”, onde están a disposición de calquera investigador ou veciño interesado. Por esas circunstancias, máis que incidir na literalidade desa documentación, vou aproveitar estas páxinas para enmarcar as biografías daquela xeración de eumeses, valente e creativa, que participou activamente na evolución tecnolóxica que levou a pesca tradicional ata a pesca industrial.

Coñecemos os nomes dos 24 eumeses presentes na asemblea constituinte de “La Hermandad” e anque ignoramos súas idades no 1908, podemos presumir que dadas as

1. “ONDAS DE IRMANDADE” Comisario: Xavier Brisset Martín; Dirección artística: Lucía Dancausa Martín; Documentación: Cristina Velarte Pérez; Realización: 8 mares; Patrocinio: Consellería de Pesca e Asuntos Marítimos; Participaron cunha representación dos seus monumentais traballos: Lolo Placer, Tito Ríos, Xosé Paz Fernández e “Faltriqueiras”. Colaboraron: Confraría “Virgen del Carmen”, Concello de Pontedeume, Biblioteca Pública Municipal de Pontedeume, Arquivo do Reino de Galicia, Foto Ríos e Juan Manuel Rubio Lozano, Luis Alonso Álvarez, Carme Fernández Casanova, Manuela Sardiña Feal, Fondo de documentación do Eume, Federación de Confrarías de Pescadores e numerosos mariscadores e mariñeiros, en activo e xubilados.
2. Pola súa parte o Ateneo Eumés organizou unha mesa redonda, tamén patrocinada pola Consellería de Pesca, na que participaron Jesús Giraldez e Dionisio Pereira, expertos na evolución tecnolóxica e no asociacionismo na beiramar galega. Nese acto, celebrado o 12 de decembro, presentouse o documental “Ondas de irmandade” realizado por 8 mares.
3. E. P. de S. e A. G. B. “A pesca artesanal en Pontedeume nos dous primeiros tercios do século XX”, *Cátedra*, 11, Pontedeume 2004.

características do acto, poucos terían menos de 25 anos ou máis de 50. Por tanto, anque algún se nos escape destas extremas, podemos aventurar que os máis deles naceron entre 1858 e 1883. O que nos levaría a considerar que 60 – 70 anos despois, no outro lado da vida, algúns chegarían a coñecer os anos da fame da posguerra. Esa foi a xeración dos nosos protagonistas. Naceron un pouco antes, durante ou un pouco despois da I República (1873) e faleceron un pouco antes, durante ou un pouco despois da II (1931-36).

Anque estes marcos biográficos se cadra non din moito, pensemos que supoñen que na infancia viviron a última das Guerras Carlistas (1873–75), na mocidade participaron, ou andaron moi cerca de participar, no “Desastre do 98” (1895-98), na madurez viron marchar aos fillos á Guerra de Marrocos (1909–27) e na vellez aos netos á Guerra Civil (1936-39). Se engadimos a todo eso as contemporáneas I e II Guerras Mundiais (1914-18) e (1939-45), non sei se quedo un pouco corto cualificando á xeración que nos ocupa como especialmente desafortunada, pois dun ou doutro xeito, ese rosario interminábel de desgracias colectivas dalgunha maneira tiveron que afectarlles.

Tamén podemos visualizar as mudanzas que viviu a vila nese período. Moi pouco antes de que naceran nosos protagonistas rematábase a construción da estrada que pola Alameda e Vilar chegaba a Campolongo, sacando o tráfico Ferrol-Betanzos da rúa Empedrado e do Souto da Vila. Se cadra algún deles está na coñecida fotografía da ponte de madeira chea de xente (1863) que é unha das máis antigas que se conserva de Pontedeume. Pouco despois estrearían a ponte de pedra tal como hoxe existe (1870). Pasando o tempo, cando xa andaban enredados en temas asociativos, viviron a construción do peirao entre o edificio do cárcere e a ponte, mellora fundamental para os intereses mariñeiros. Mesmo a tan tardía chegada do ferrocarril, símbolo da revolución industrial, mentres eles participaban na revolución tecnolóxica na pesca. Por fin, nos seus últimos anos viron como mariñeiros represaliados, castigados se cadra por seren militantes de sindicatos de clase, carretaban o escombros do derrubado Pazo dos Andrade para ampliar o peirao na zona da Casqueira, da fábrica de curtidos.

Ese foi o contexto vivencial dos nosos Bernardo, Francisco, Constantino, Edmundo, Gabriel, Celestino.... e das súas mulleres. Daquelas persoas que un día de 1908 se xuntaron para mirar de mellorar as condicións de vida dos cincocentos eumeses que vivían do mar e as súas familias.

CONTEXTO LEGAL E POLITICO

No Sexenio Revolucionario (1868-74), período no que se enmarca a I República, recoñeceuse constitucionalmente o dereito de asociación, que anque sufrirá retrocesos, será

por fin regulado en 1887 coa Ley de Asociaciones⁴, que permitía, por primeira vez en España, exercer o dereito de asociarse libremente seguindo intereses políticos, de gremios, socorros mutuos, artísticos, de recreo...

Os directivos de cada asociación quedaban obrigados a presentar ao Gobernador Civil os estatutos que debían perseguir un fin lícito. Tamén comprometíanse a enviarlle anualmente as actas das asembleas e o estado de contas⁵.

A primeira asociación creada en Pontedeume foi o “Círculo Figueroa” en 1891. Vencellada directamente ao partido conservador e ao seu líder Juan Bautista Armada y Losada, Marqués de Figueroa, (Madrid 1861- Carral 1932). Ese mesmo ano Armada preséntase ás eleccións e acada acta de deputado polo partido xudicial de Pontedeume (cada partido xudicial elixía un deputado). Nos seguintes dezaoito anos, elección tras elección, sempre como único candidato, sen oposición, renovará esa representación ao tempo que, á sombra de Maura, ocupa postos de grande responsabilidade como ministro de Gracia y Justicia (1907-09).

Neste último cargo terá que vivir o comezo da Guerra de Marrocos, a Semana Trágica de Barcelona e o fusilamento de Francisco Ferrer, cabeza visible de “Escuela Moderna” e cabeza de turco da sublevación revolucionaria catalana. Todo en tres entolecidos meses (de mediados de xullo a mediados de outubro 1909) que acabaron coa dimisión do presidente Maura e do seu goberno conservador, entre eles o noso invicto deputado que pasou á condición de ex-ministro.

Curiosamente unha das súas últimas actuacións, como titular de Gracia y Justicia, foi nomear Director General de Registros y del Notariado a outro destacado dirixente conservador coruñés, o director do xornal “El Noroeste” José Lombardero Franco (A Coruña 1864–París 1912), feito que terá repercusións directas e inmediatas no noso partido xudicial.

Lombardero non puido disfrutar moito do cargo, pois unha vez caído seu protector, tivo que presentar a dimisión ante o novo ministro, que agora correspondía do partido liberal, seguindo o orden de alternancia no poder pactado entre conservadores e liberais. En total foi Director General 30 días xustos. Pero debíalle unha ao Marqués e logo apareceu ocasión de devolvérllela.

Aos poucos meses, nas eleccións de 1910, por fin hai loita electoral. O avogado ferrolán Rodrigo Sanz López (Ferrol 1872-Santiago 1939), apoiado polo “Centro

4. Gaceta de Madrid nº 193 de 12 julio 1887.

5. Esa documentación foi gardada no Goberno Civil. Pasando os anos acabou no Arquivo do Reino de Galicia. Alí conserváse e fixéron as fotocopias que permitiron este traballo divulgativo.

Solidario” de Pontedeume e a “Federación de sociedades agrarias”, preséntalle fronte ao Marqués que pretendía repetir por décima vez. Os solidarios levaban tres anos traballando arreo, facendo mitins, creando asociacións agrarias e mesmo colaboraron na organización de “La Hermandad Marítima”. Son especialmente fortes en varios concellos do partido xudicial, Fene, A Capela, Monfero, Vilarmaior... Os votantes (sufraxio universal só masculino) por primeira vez teñen opción para escoller : o dirixente solidario ou o ex-ministro de Gracia y Justicia. A extraordinaria capacidade de convocatoria e organizativa dos partidarios de Rodrigo Sanz, presaxia un resultado sumamente disputado. O que debe contrariar sobremanera a Juan Armada y Losada que sorprendentemente, sete días antes dos comicios, da a espantada e cambia súa candidatura en Pontedeume por outra, moito máis doada, nun distrito con victoria segura na cidade de A Coruña, enviando a loi-

tar a Pontedeume... a José Lombardero Franco. Este préstase a facer o traballo sucio de compra de votos que será aireado pola prensa do partido liberal e mesmo por “Ecos del Eume” como unha vergoñenta manobra do caciquismo.

Penso que esta sucesión de feitos demostra como algúns políticos da época confundían seus intereses particulares cos intereses do estado.

Tras da inútil reclamación dos solidarios, os conservadores mantiveron o dominio no distrito e Lombardero representou a Pontedeume no Congreso, ata que pouco despois falece en París.

A citada Ley de Asociaciones de 1887, vixente ata o golpe de estado de 1936, será complementada con outra en 1906⁶, especificamente adicada ao movemento societario agrario, relacionando seus obxectivos e outorgándolles certas exencións tributarias. Dezaioito anos despois⁷ os Pósitos de Pescadores tamén acadarán esas mesmas vantaxes.

Referente aos Pósitos de Pescadores, Marítimos ou Marítimo-Terrestres, que os había con esas tres denominacións, foron impulsados por toda a beiramar do estado español por Alfredo Saralegui Casellas (Ferrol 1883-Madrid 1961), que dende a “Caja Central de Crédito Marítimo”⁸, creada no 1919, fixo viables proxectos solidarios e de mellora de clase. Tal como sucedeu en Pontedeume coa súa escola, Cooperativa de Consumo, embarcacións de propiedade colectiva, local social...

A implantación dos Pósitos foi meteórica, insistindo en mellorar as condicións das poboacións mariñeiras sen preguntar pola cor política dos dirixentes locais. De feito houbo Pósitos controlados pola esquerda, pola dereita ou que acolleron a todos.

Atendendo a esa inxente labor de acción social desenvolta por Saralegui, no ano 1930 cambiase a denominación de “Caja Central” por “Instituto Social de la Marina”⁹, que pervive ata hoxe.

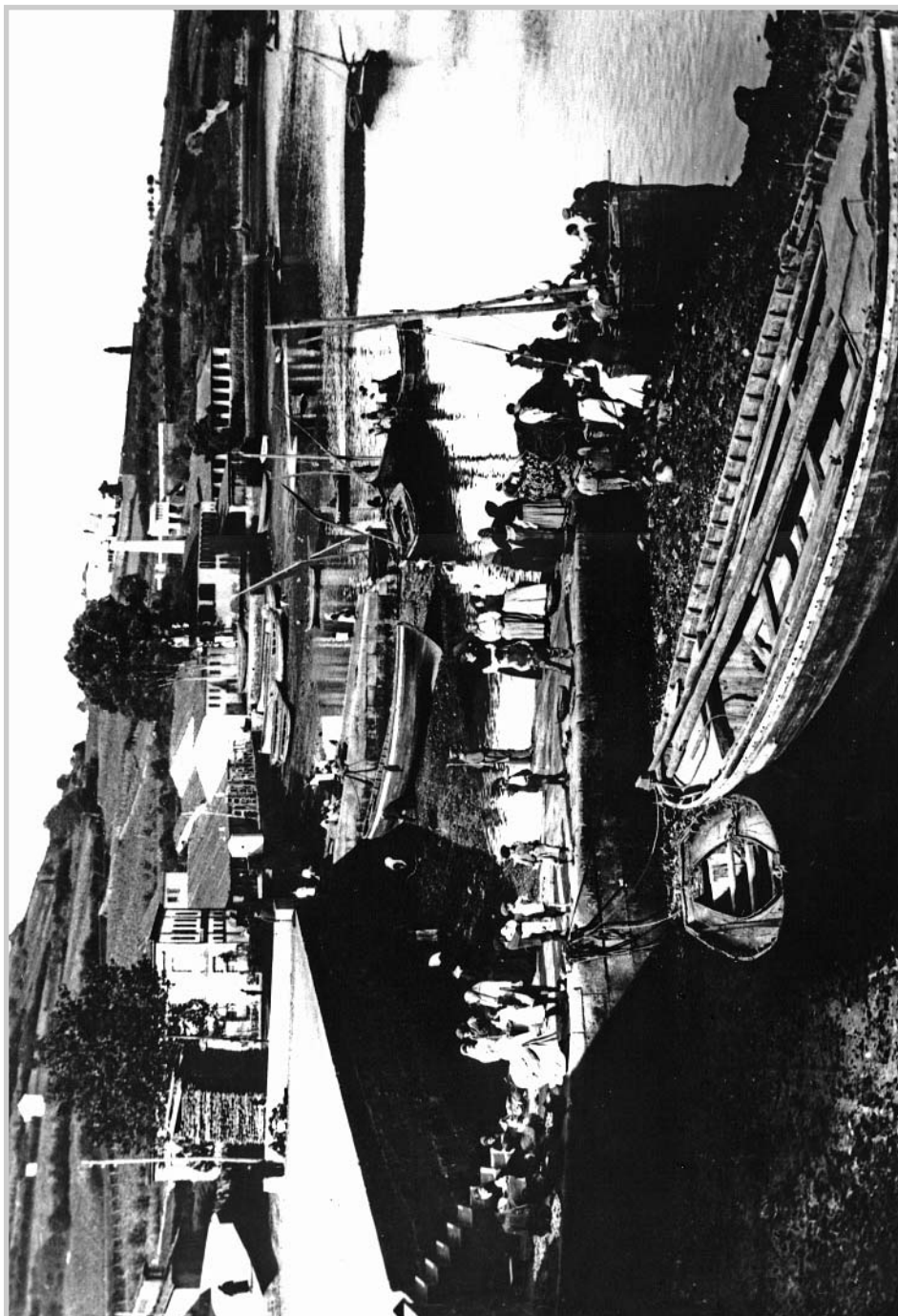
Este é o contexto legal no que se desenvolve o societarismo mariñeiro, suficientemente maduro para non ser modificado substancialmente durante a II República, pero que en setembro do 1936 será posto fora da lei polo goberno de Burgos.

6. Gaceta de Madrid nº 30 de 30 enero 1906. Lei do Ministerio de Fomento.

7. Gaceta de Madrid nº 249 de 6 septiembre 1922. Real Decreto do Ministerio de Marina.

8. Gaceta de Madrid nº 285 de 12 octubre 1919. Real Decreto del Ministerio de Marina.

9. Gaceta de Madrid nº 59 de 28 febrero 1930. Real Decreto del Ministerio de Marina.

Peirao

Dende as eleccións de 16 de febreiro de 1936, individual ou colectivamente, formar parte do Frente Popular ou colaborar na oposición feita ás forzas que cooperan *al movimiento nacional*, era motivo de incautación de cuantos bienes muebles, inmuebles, efectos y documentos pertencieran a quen realizara semellante *actividade ilícita*. O decreto 108¹⁰, foi citado repetidamente, xa nos tempos da democracia, cando o estado tivo que devolver canto incautara aos lexítimos propietarios.

Abolido o dereito de asociación libre, reprimida calquera oposición, un novo decreto¹¹, no 1941, obriga as asociacións superviventes a presentar urxentemente toda súa documentación ante o Ministerio da Gobernación, que solicita á Guardia Civil, informe individual dos compoñentes das directivas sobre súa adhesión al réximen y comportamiento durante la *cruzada nacional*.

Como consecuencia ata asociacións completamente apolíticas como as de “seguros do gando” parroquiais, pasarán ao limbo legal por non dicir á clandestinidade. Durante décadas moitas seguiron funcionando de “palabra”, esquecéndose co tempo que un día tiveran estatutos e papeis legais.

Tamén no 1941 reorganizase por lei¹² o Instituto Social de la Marina. Que terá como fin, entre outros,

“Afirmar entre todos los productores del mar los principios políticos, económicos, morales y religiosos del Estado Nacional-Sindicalista, asegurando la subordinación, unidad y disciplina necesarios para que la economía marítima sirva a la política nacional”.

No mar só sobreviviron os pósitos, agora dirixidos polas Falanges del mar, presentadas no teatro Rosalía de Castro de A Coruña o 24 de maio de 1942. O acto que foi radiado, estaba decorado coas bandeiras de 13 pósitos, entre elas a de Pontedeume. Pretendían “fomentar el mejoramiento del nivel de vida intelectual, social, económico y moral de los hombres del mar”. Da extensa información publicada en “La Voz de Galicia”¹³ entresaco os seguintes parágrafos:

“Somos los mismos que en las calles nos enfrentábamos a vosotros. Los que tenían el valor de ir a buscaros a vuestros centros y tal vez a provocaros,

10. Boletín oficial de la junta de defensa nacional de España, nº 22 do 16 setembro 1936.

11. B.O.E. nº 37. Decreto de 25 de enero de 1941.

12. B.O.E. nº 306 de 2 de noviembre de 1941

13. *La Voz de Galicia* de 26 de maio de 1942.

los que recibían los golpes brutales que vosotros nos prodigabais. Esos mismos falangistas os hablan.” (Camarada Salas Pombo).

“Hacer llegar a vuestros corazones la voz de la Falange para que uniendo vuestro esfuerzo y voluntad de servicio con la jerarquía del Movimiento, prestar a la Patria y al Caudillo el máximo rendimiento de la clase marinera” “el encuadramiento en el Partido de la clase marinera mediante una verdadera selección individual para lograr que los tripulantes de nuestros barcos sean un exponente de la Patria y mantengan el anhelo falangista” “se nos dirá que esto es muy difícil porque tal vez los hombres del mar no están espiritualmente preparados para recibir la educación nacional sindicalista... convertirlos en españoles verdaderos” (Camarada Jenaro Riestra).

Por fin, no 1943, unha nova orden¹⁴ que se aplicará a todas as entidades que viven baixo o amparo do Instituto Social de la Marina, da forma definitiva ao *acoplamiento de los trabajadores del mar en la Organización Sindical*. Ven sendo a refundación das Confrarías de Pescadores pero imponéndolles a ideoloxía do chamado *Nuevo Estado*.

“Con la genérica calificación de Cofradías de Pescadores... sea su integración en la Comunidad Nacional-Sindicalista, les corresponderá de modo exclusivo, dentro de su jurisdicción, la representación y disciplina de todos los productores del mar, así ordenados en milicia, de conformidad con las Leyes de Unidad y Organización Sindical y a tenor de las normas que regulen concretamente su entronque en el sindicalismo nacional, que recogerán las bases aquí ordenadas”.

Por estes tempos da posguerra xa poucos dos presentes na constitución de “La Hermandad Marítima” estarían para contalo. Unhas vidas que comezaron coa ilusión de disfrutar de novas liberdades, que eles utilizaron con sensatez, cordura e respecto, remataban nun escuro túnel. A partir de entón, por demasiados anos, foi aplicada, sistematicamente, unha política de amnesia onde foron criminalizadas as practicas individuais ou colectivas que colocaran, durante décadas, ao asociacionismo no estado español entre iguais cos seus veciños europeos.

Como todas as épocas, o período entre Repúblicas da historia de España estivo preñado de éxitos, fracasos, dúbidas e contradicións. Como todos os colectivos, os centos de mariñeiros eumeses que se asociaron nalgunha das opcións que tiveron ata os tempos

14. B.O.E. nº 102 de 12 abril 1943. Orden.

Da exposición "Ondas de Irmandade"

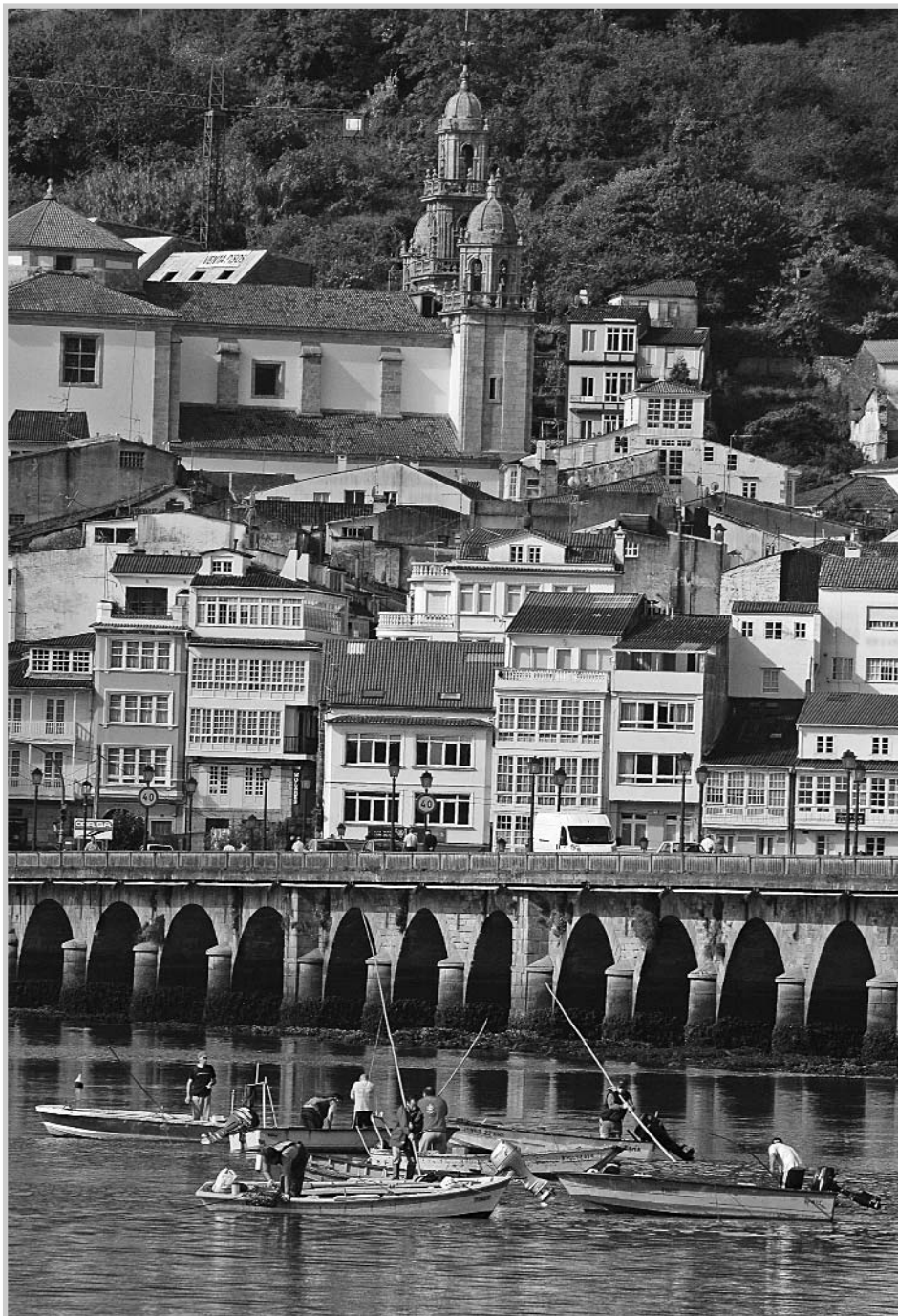
da guerra civil, terían cousas que contar das que estarían orgullosos e outras que houberan desexado facer mellor. Este traballo e a exposición “Ondas de irmandade” pretenden recordar con agarimo aos Jacinto, Cipriano, Ubaldo, Ramón, Rodrigo, Leonardo... e tantos outros mariñeiros galegos que deron os primeiros pasos asociacionistas, por ter conquistado un dereito e ser exemplo de civismo e solidariedade.

SIGULARIDADES SOCIETARIAS EUMESAS

Para rematar podo citar que “La Hermandad Marítima” foi das poucas asociacións mariñeiras impulsada por “Solidaridad Gallega”, agrupación política creada seguindo o exitoso modelo de “Solidaritat”, que conseguiu vencer en Cataluña nas eleccións de 1906, rompendo o monopolio dos partidos turnistas, Conservadores e Liberais. Estes dous partidos pactaran un sistema de sucederse constantemente entre eles, detentando o poder sucesivamente, sen permitir a entrada de ningunha terceira opción. Apoiados na estrutura caciquil dominante en todas e cada unha das provincias do estado, conseguían que o dereito de voto fora simplemente un formulismo sen contido, pois na meirande parte das circunscricións non se presentaba máis que un candidato para o que ían todos os votos. Chamábanlle o sistema do “encasillado” cando as direccións de ambos partidos negociaban que deputado gañaría en cada partido xudicial e cantos terían en total. Hoxe pactaban a maioría para os conservadores e cumprindo respectuosamente o pacto, nas seguintes eleccións (daquela un promedio de dous anos), tocaba a maioría para os liberais. Durante máis de vinte anos o sistema funcionou sen fisuras no rural, tolerando certa presenza de republicanos nos concellos urbanos.

Solidaridad Gallega aglutinou a todas as opcións excluídas do poder, e presentouse na feira de Betanzos nun gran mitin celebrado o 6 de outubro de 1907. O rexionalista Lugrís, o carlista Mella, o ex presidente de I República Salmerón... sentaron as bases do movemento solidario que se estendería por toda a comarca de Pontedeume. A fins de 1908, xa estaba operativa unha asociación agraria en cada un dos concellos do partido. Neses tempos tamén crean “La Hermandad Marítima” e no 1909, coa sinatura de corenta eumeses, fúndase o “Centro Solidario” de Pontedeume que asumirá todo o protagonismo na coordinación da “Federación de Sociedades agrarias de los partidos judiciales de Ferrol y Puentedeume”.

En temas do mar o “Centro Solidario” conseguirá que a “Federación agraria” se posicione nun tema absolutamente mariñeiro como o “conflicto da ardora”, vivido intensamente en Pontedeume con manifestacións a favor ou contra da utilización, no interior da ría, dos novos artes de pesca introducidos neses anos. O que por outro lado demostra a estreita conexión entre o mundo do mar e o agrario.

Da exposición “Ondas de Irmandade”

A forza de Solidaridad estaba en sumar as pequenas opcións. Esa heteroxeneidade tamén era súa debilidade. No 1911 dáse por liquidado o experimento, herdando os rexionalistas boa parte do traballo organizativo realizado na nosa comarca.

Outro aspecto a destacar do asociacionismo mariñeiro eumés foron as repetidas dificultades das asociacións inspiradas polos anarquistas, “Sociedad de marineros pescadores” de 1914 e “Unión de pescadores” de 1919, para funcionar con normalidade. Inimigos irreconciliábeis do sistema caciquil imperante, serán acosados, suspendidas súas actividades e perseguidos ata a chegada a República.

Sobre o “Gremio de armadores de tarrafas y demás artes de pesca”, solidaria con outras de armadores, foi creada en 1920, en plena folga do porto de A Coruña que durou 5 meses e rematou co recoñecemento, entre outras melloras, do descanso dominical con determinadas condicións.

Por último citar a desconfianza do Gobernador Civil por legalizar o Pósito eumés. Presentados os estatutos en febreiro 1921 a autoridade provincial debía aprobalos en oito días, pero dilata a contestación. Os xestores piden amparo a Saralegui e a Comandancia de la Marina, e só conseguen a legalización en decembro do 1922. ¿Obedecía a unha teima específica contra o asociacionismo mariñeiro eumés? En absoluto, existen dúas Reales Ordenes de 1920¹⁵ e 1924¹⁶ nas que o Ministerio da Gobernación se dirixe a todos e cada un dos Gobernadores das provincias do beiramar estatal, recordándolles que deben *apoyar y estimular la constitución, organización y fomento de los Pósitos*.

Sen dúbida as queixas debían ser numerosas para xustificar estes toques de atención xerais. O que leva a pensar por un lado, nas prácticas contra o estado de dereito habituais nos poderes provinciais, capaces de bloquear un asociacionismo perfectamente legal, e por outro na necesidade que observaba o goberno central de dotar, ao mundo do mar, dunhas entidades que favoreceran a mellora dunhas condicións de vida que debían ser realmente lamentables e polo tanto potencialmente conflictivas.

15. Gaceta de Madrid nº 206 de 24 julio 1920.

16. Gaceta de Madrid nº 249 de 6 septiembre 1924.